

Keszler Borbála

Miskóltzy Ferentz és a *Manuale chirurgicum, avagy chirurgiai uti-társ* (1742) nyelve

Miskóltzy Ferentz sebész, orvos, tanácsos életéről keveset tudunk. Többnyire azt olvashatjuk, hogy 1697. febr. 21. – 1771. okt. 30-ig élt. Az biztos, hogy 1730 körül vette feleségül Murai Katalint. Ekkor telepedett le Győrben. Több gyermeke is született 1733-tól. Mint sebész kezdte meg tevékenységét. (Egyes források szerint céhmester volt.) 1734-ben megválasztották városi kapitánynak. 1748-tól Győr város orvosa lett. Erről Petz Aladár munkájában olvashatunk. Petz Aladár Mayer Ferencre hivatkozva megírja, hogy 1748-ban az oklevelek tanúsága szerint Miskóltzy részt vett a Szentháromság kórház alapkövetésénél (10a), s hogy később a kórházban dolgozott. Az utóbbit az bizonyítja, hogy 1761-ben Miskóltzy Ferentz sebész-céhmester, chirurgus nevével egy nőbeteg lábtörésével kapcsolatosan lehet találkozni a számadásokban, s innen megtudjuk azt is, hogy évi salaruma 8 forint volt, valamint azt is, hogy 1762-től utódja Bander Simon lett (10b). Azt, hogy orvosként emlegetik, talán azzal lehet magyarázni, hogy nagyon kevés orvosdoktor volt Magyarországon, ezért néhány megye kénytelen volt chyrurgusokat alkalmazni physicusként. Bács vármegye például 1762-ben nem talált olyan orvost, aki évi 600 Ft-ért elvállalta volna a megyei physicus szerepét. Aki számításba jöhetett volna, azt a győri püspök fogadta szolgálatába. A súlyos járványok miatt azonban kénytelenek voltak felvenni főorvosnak egy sebészt (12a). Az 1760-as évektől már általánossá vált, hogy bizonyos sebészeket felfogadtak városonként, megyénként évi juttatás fejében orvosnak (12b). Miskóltzyt 1760–1771-ig városi tanácsosnak is megválasztották (5a).

Azokat, akik könyvet is írtak, egyébként is sokra becsülték, így Miskóltzyt is, akitől az első sebészeti kézikönyv származik: a *Manuale chirurgicum, avagy chirurgiai uti-társ* (1742), amely Norr német sebész (Norr Erhardt: *Chirurgischer Wegweiser*, 1706) munkájának magyar nyelvű fordítása, pontosabban átdolgozása, ugyanis Miskóltzy több fejezete nincs meg Norrnál. Maga ezt írja az ajánlásban (az ajánlás címe: „Kedves olvasóm, édes hazám-fia!”):

„Meg-vallom ezen Könyvnek ki-botsátásában, fundamentomúl vettem egy Német-Országi híres Chirurgusnak sok Doctorok által approbált munkáskáját, de hogy az tsúpán egyedül abbúl száрма-

zott volna azt nem mondhatom, holott más deák Könyvekből kedves Olvasómnak hasznára, némely hasznos dolgokat szedegettem, és munkáskámhoz toldottam.” (8a)

A fordítást valójában nem ő készítette, hanem Torkos József, a tudós győri pap s az ottani evangélikus iskola rektora (7a). Miskóltzy könyve a borbélysebészek mestervizsgájának anyagát tartalmazza kérdésekben és feleletekben (7b).

Miskóltzy az ajánlásban megfogalmazza a chirurgussal kapcsolatos követelményeket. Ezzel sok tekintetben meghaladta a korát:

„Keresztényi jó indulattal, Isteni félelemmel, és felebarátához nagy szeretettel kelletik lenni, józanon és víg erköltsel, s szép termettel birni, sok szép Orvos Könyveknek olvasásának gyakorlásával, [Semmelweist megelőzve: 11a] **kezeinek tisztán-való tartásával** fel-ékesítve lenni; azonban mind jobb, mind pedig bal-felé szorgalmatosan tudjon forgolódni; vastag vagy nehéz dolgot ne tégyen, szép Musikára szoktassa magát, hogy az ő ujai szép gyengén maradjanak, ne talántán az erős dolgoktól kezei meg-szörösedjenek, avagy rezketni kezdjenek.” (8á)

A könyv tudományos értékéről különbözők a vélemények. Az anatómiai részről maga is azt írja, hogy „nincsen [...] minden fogyatkozás nélkül”. Korbuly Györgynél ezt olvashatjuk:

„Az így szerzett [borbélysebészi] képesség elég alacsony fokú volt, amint azt Miskóltzy Ferentz 1742-ben Győrött kiadott, tankönyvül is használt *Manuale chirurgicum, avagy chirurgiai uti-társ* című műve is bizonyítja, amely rövid anatómián kívül a testi tagokon külsőképen történhető nyavalyák és eseteknek a seb-kötés, ér-vágás, vagy akármineműi chirurgiai foglalatosság által teendő orvoslását tartalmazza, valamint a tapasztok és kenőcsök készítésére nézve ad útbaigazításokat.” (6a)

Fekete Károly viszont kiemeli, hogy:

„Miskóltzy Ferentz *Manuale Chirurgicum*-a, [...] ma is izgalmas, érdekes olvasmánya a baleseti sebészeknek. Ebben a műben többek között a koponyatrepanáció technikájáról, a koponyacsont ezüstlemezrel pótlásáról, a hasi sérülésekről, a csonttörések helyzetétéről, vagy például a húzókezelésről is írt! A könyv olyan, ma is érvényes megállapításokat tartalmaz, mint a végtagok sérülését követő kötés helyes alkalmazása. Óva intett ugyanis a szoros pólyázástól!” (3a)

Ír a ficamok kezeléséről, a sebek ellátásáról is. Ő volt az első Magyarországon, aki a sebeket hajlított tűvel varrta. Stb.

Ács Géza a Magyar Traumatológiai Társaság megalakulásának 50. évfordulóján tartott beszédében szintén úgy nyilatkozott, hogy a tanulatlan borbély céhmesterek közül toronymagasan kiemelkedő, európai műveltségű tudós sebész volt Miskóltzy Ferentz (1a).

A sebészet helyzete a XVIII. században

A XVIII. századi sebészet kettős arculattal rendelkezett. Egyfajta átmeneti korszak volt ekkor. Egyrészt a természettudományi ismeretek, az anatómia beépülése a tudásanyagba, mind orvosok, mind sebészek között, másrészt a korábbi századokból örökölt galénoszi–hipokratészi alapelvek megmaradása, másrészt fokozatos kiszorulása jellemezte.

Ennek megfelelően Miskóltzy könyvének egyik része is értékes tudnivalókat tartalmaz. Másik része, amely az előző századok hivatalos orvostudományát tükrözi: babona. Például: Miskóltzy még a humoralpatológia (nedvkörtan) nézeteit vallotta¹ bizonyos betegségek keletkezésével kapcsolatban, s gyógy módjainak egy része is már elavult. Elavultak gyógy módjai közül a kiégetés (ennek az időszaknak egyik legnagyobb tévedése), a lőtt sebek forró olajjal történő kezelése, amelynek káros voltára véletlenül jött rá Ambroise Paré (1510–1590) (12c, cs), a köpölyözés, a kristélyezés, a purgálás, a piócázás, a füstölés stb. is, valamint olykor a saját nyálnak, az állati részeknek, sőt a ganéknak is gyógyszerként való felhasználása, például a *marha epének* (8b), *marha tsontjának* (8c), *égetett szarvas szarvának* (8cs), *tehén ganéjának* (8d) stb. Például a virágolaj főzéséhez többek között kis *ebkölyköt*, *zöldbékát*, *megtisztított gesztát* is javasol (8dz), vagy pestis ellen:

„Galamb-finak hasa meg-mellesztetvén vagy Tyuk-finak reája való kötésével vagy száraz varakos (!) béka borban meg-ásztatottan reája kötni, és azzal annak mérgét ki-szivatni” (8dzs).

Az utóbbi recept jól példázza azt a népi hagyományt, hogy a betegséget le lehet húzni vagy huzatni valamivel. Példa a már a középkorban is divatos ganéjterápiára: gyermekben való „szőr vizketek” ellen így kezdődik egy orvosság: „Töly-fa hamvából kell lugot csinálni, és abban egy zatskóban tyukganejt kell tenni...” (8e).

Nagy szerepet kaptak nála a nem természettudományos alapokon nyugvó gyógy módok (12d), s vallja, hogy az elemek és az égi jegyek hatnak az emberre. Szerinte:

„Négy Elementumuk vagynak és nevezetnek: tűz, levegő ég, viz es földnek.” (8é)

„Az sebek gyógyításához szükségesek az Égi Jegyek, Planéták, Holdnak Fertali, Elementumok és Szelek” (8f).

Vagy: „A' Kos birja az Embernek fejit, a' Bika annak Nyakát, es arczulyat, a' Kettős a' vállát, karját és kezeit, a' Rák a' Mellét, Máját es Tüdeit; az Oroszlány a' Szivit es hátát; a' Szűz a' hasát és béleit, a' Mérték a' hasnak alsó részeit es ágyékot; a' 'Scorpio a' szemérmes testet Vesét és a' hóljagot, a' Nyilas a' far-csontot es Inakat, Bak a' térdeit; Viz-öntő a' szár-csontjait es láb-ikráját, a' Halak a' lába-fejét es lába-ujait.” (8g)

A könyv felépítéséről Miskóltzy így ír:

„kilentz Részekre osztottam el-azt mellyekben az Anatómiát, és Égi jegyeknek az emberi testre szolgáló erejét; a Daganatokat, Sebeket, Kelevényeket, Ki-fitzamodásokat, Tsontok-töréseiket, és azonkívül mindenféle és betegeken történhető más eseteket, Chirurgicé magyaráztam, azután a' Chirurgusnak eszközeit, mellyek által néki gyógyítani kelletik, a' mint lehetett le-rajzoltam, és végtére toldalék képpen egy Tabori Ládátskát az utóbb említett Chirurgusoknak kedvekért annectáltam, és némelly magános Orvosságoknak neveiket, természetekkel együtt, Deák és Magyar nyelven fel-jegyezni kívántam.” (8gy)

A könyv nyelve

A könyv nem sokkal a török uralom megszűnése után született, amikor a magyar tudományos nyelv még valójában alacsony színvonalú volt. Érződik rajta, hogy a szerző küszködik a magyar nyelvel, különösen akkor, amikor orvosi szakszavakat használ.

Miskóltzy könyvének megvizsgáltam a orvosi szókészletét. Közel 500 orvosi kifejezést találtam. Nem foglalkoztam azonban a gyógynövények és a gyógykészítmények neveivel, csupán a testrész- és betegségnevekkel, valamint a gyógyítással és gyógyulással kapcsolatos szavakkal. Miskóltzy gyakran használt csupán latin (olykor német) kifejezéseket (kb. 100 alkalommal). Ezek egy része szakszó, más része köznyelvi szó. A latin kifejezések közül néhánynak nagyon nehezen vagy nem is találtam meg a magyar megfelelőjét sem Brencsánnál, sem a régebbi latin–magyar szótárakban. – Ezek külön tanulmányt érdemelének.

A latin (olykor német) szavak, a szerző által megadott magyar kifejezéssel

Itt csupán azokat az eseteket sorolom fel, amelyek Miskóltzy egyedi szóalkotásai vagy körülírásai, vagy amelyek nem tökéletes fordítások, vagy nála fordulnak elő először. A szövegben a latin és a magyar megfelelő sorrendje változó.

1 A betegségek egyik leggyakrabban említett oka a vér megromlása, illetve a test bizonyos pontjain a rossz nedvek felszaporodása, a test nedvegyensúlyának megbomlása (diszkrázia) volt. A test nedvegyensúlyának megbomlása mint betegségek Hippokratész korától (Kr. e. V. sz.) egészen a kísérleti orvostudomány kialakulásáig (XIX. század) igen elterjedt volt. A népi kóroktanban évszázadokon keresztül meghatározó volt a nedvkörtan. A vér megromlását, a rossz nedvek felszaporodását a test bizonyos pontjain ennek megfelelően gyakran köpölyözéssel, purgálással, érvágással, nadály felragasztásával, tisztító kúrákkal, kenéssel (masszírozás) stb. próbálták gyógyítani.

A könnyebb tájékozódás miatt nálam mindenkor az idegen szó áll elől. A szavakat eredeti helyesírással írtam le. Ha szükséges, megadtam a szó mai jelentését is.²

Aneurisma: érnek mérges dagadása 'a verőér helyi tágulata' (8h);
 Angina: Torok-gyík 'torokgyulladás' (8i);
 Aphtha: szájban való kelevény 'fehér színű fekélyes folt a nyálkahártyán' (8i);
 Ascites: vizi-kórság 'hasvíz' (8j);
 Atheroma: fejtér genetséggel teljes daganat 'kásadaganat' (8k);
 Basilica: a könyök alsó részén levő ér (8l);
 Brandt ader: nyelv alatt való ér (8ly);
 Brandt: Orbán (8m) – 15a: 'orbánc';
 Bubo: undok kelés 'nyirokcsomó gyulladása daganata' (8n);
 Cancer: Rák (8ny) – ilyen formában a szó itt fordul elő először, bár korábban van már Pázmánynál fene rák (15b);
 Cephalica: fő-ér (8o);
 Chirurgia: Borbély-Mesterség, Kézi-Seb-Orvoslás (8ó);
 Clavicula: a nyak alsó részén levő csont 'kulcscsont' (8ö) – Pápai Páriz (1801) szerint (9a): fiók csont;
 Claviculae: Peretz-csont: Hát hosszában lévő geréb csontok (8ő);
 Coecum: **vakbél** (8p) – 15c szerint az első előfordulása csak Rácznál 1782-ben;
 convulsio: zsugorodása 'sebnek görcs, görcsös vonaglás' (8q);
 corrosivum: metzés (8r);
 Delirium: főnek hígulása 'tudat elborulása, átmeneti tudatzavar' (8s);
 destillat víz: készített víz (8sz);
 Emulgens: szívó ér (8t);
 Epigastrium: bél-Virág, lantorna 'gyomortáj' (8ty);
 Esebar: var (8u);
 Exomphalos: a köldöknek nyavalája 's igen ki-állása 'veleszületett köldöksér' (8ú);
 Formicosa: férfi mellén lévő kelevények (8ü);
 Furunculus: Szent Antal tüze 'kelés' (8ú);
 gangrena: forró fene vagy Brandt 'üszök' (8v);
 Glandulae: futosó mirigy (8w);
 Guga: carbunkulus 'furunkulusfajta: darázfészék' (8x);
 Gutta Rosacea: artzulatban lévő kelevények 'idült értágulat' (8y);
 Hernia: sérülés avagy tökössék 'sér' (8z);
 Hydrocephalos: Főnek nedvesség miatt-való fájdalom 'agykamratágulat' (8zs);
 Ileum: görbe-bél 'csípőbél' (8aa);
 [tüdő] lobussai: szárnyai 'lebenyei' (8áb);
 Mediastinum: szivre szolgáló ér 'a mellüreg középső része' (8bb);
 Musculusok: egér formu Inak (8cc) – 15d szerint az ín régen nemcsak ideget és ínt jelentett, hanem húst, izmot is;
 noli me tangere: mardozó farkas (8cscs);
 Os Cribrosum, vagy Colatorium: spongiacsont (8dd) – se Brencsánnál, sem a régi szótárakban nem találtam meg a latin szavakat, de a töveik alapján szerintem ez szita- vagy rostacsontot jelentett;
 Os Ilion: vég-bél csont (8dudz) – ez valószínűleg téves fordítás, helyesen: 'csípőcsont';
 Os Occipitis: Nyak szün csont 'nyakszirtcsont' (8dzsdzs);
 Ossa Petrosatemporum: Az két halánték csontok 'sziklacsont' (8ee);
 Ossa Sincipitis: A 'Fej' közepin lévő két csontok (8éé);
 Panaritium: nevetlen féreg 'az ujjak phlegmónéja' (8ff);

Pancreas: fodor bél (mirigy) 'hasnyálmirigy' (8gg);
 Paralysis: Gutta-ütés 'bénulás' (8gygy);
 parasta: hólyag csévéin levő mirigyek; szerintem: 'prosztata' (8hh) – egyébként a prostata szó először csak 1884-ben fordul elő (15dz);
 Parotis: fül-tőnek medgye, vagy a fül mellett-való kelés 'fültőmirigy' (8ii);
 Pleuritis: oldal-fájás 'mellhártyagyulladás' (8ii);
 resolutio: el-oszlás 'teljes gyógyulás, felszívódás' (8jj);
 rothlauf: csúz (8kk);
 Scrophulae, strume vagy Golyva (8ll) – itt valami zavar van, mert a scrofula más, mint a golyva;
 Steatoma: testen való dagadás, mellyben fadgyu-szinü nedvesség vagon 'faggyúmirigy' (8lyly);
 Styloides: Kéz bokájának csontya ki-fordulása (8mm);
 Stupor: rémülés, a fej vagy a gerinc megmerevedése 'szellemi vagy testi gátoltság' (8nn);
 Tendó: haj-nevelő 'sarokcsont, Achilles ín' (8nyny);
 Testudo vagy Tapla: vakandok dagadás (8oo);
 Thymus: a nyeldeklő alatti mirigy 'csecsemőmirigy' (8öö);
 Timpanites: dob-vizi kórság (8óó).

Csak magyar kifejezést használ a szerző (több mint 120 esetben)³

Arany ér (8óó) – Miskóltzynál fordul elő először (15dzs); asszony szülő méhe (8pp); bokában a keze feje (8qq); Corona ér (8rr); éles matéria 'genny' (8ss); éles 'erős' orvosság (8szsz); eleveníteni 'feléleszteni' (8tt); el-hatalmazott sebek (8tyty); éllesztőinek 'idegek' (8uu); első fogak 'metszőfogak' (8úú); ember Keze lapitzkái 'lapocka' (8üü); Embernek arcziatya vagy arczélatya (8úú); emészto Torok (8vv); eszén vagon (8ww); észnek tibolodása (8xx); fantáziálás (8yy); farkas daganat (8zz); farkas hús (8zszs); **fásli** (8A) – első előfordulása a szónak (15e); Fej-veleje (8Á); felgyámoltassék 'felpolcoltassék' (8B); fel-táskásul (8C); fene ér (8Cs); férfi és az asszonyi állat magva az anya-méhben öszveegyenlítettett és abban bészaroltatott 'fogantatás' (8D); Gyomor torka (8Dz); hamar kéz 'gyors kéz' (8Dzs); háta gerébnek veleje 'gerincvelő' (8E); heg-nevelő (8É); héség (8F); hideg-vett 'kihült' tagok (8G); Inaknak gombája (8Gy); iny-hús (8H); **kéz bokája** (8I) – (15e) az első előfordulást 1821-ra teszi!; kéz lapitzkái 'lapockák' (8I); Kéznek gyökerei (8J); ki-gyukik 'kiakad, kifcamodik' (8K); kis has 'kismencede' (8L); korona forma ér (8Ly); korpás, hal-héjas varr (8M); körömméreg vagy féreg (8N); láb farka (8Ny); láb feje (8O); láb ikra (8Ó); Lába-kásája (8Ö); lélekzet vévő sip vagy gége (8Ő); Lepra vagy bél-poklosság (8P) – a **lepra** szó megjelenését (15f) 1857-re teszi; magtartó edények, megdöfödődik (8Q); méhnek sija (8R); meleg fene (8S); monya csévéje (8Sz); mony feje (8T) – a **mony** Miskóltzynál hímvesszőt jelent (15g); nyak görözdök (8Ty); nyúl-ajak (8U); oldal hártya 'mellhártya' (8Ú); ortza 'az arc szemöldöktől állig' (8Ü); öreg uj (8Ű); öreg üres ér a máj

² A jelentések Brencsán 2006-ból valók. Ha a jelentés nem tőle van, akkor azt külön jelölöm. A jelentéseket ' ' jelek közé tettem.

³ A gazdag anyagból csak válogattam. A szavak jelentését, ha szükségesnek láttam, próbáltam a szövegből megállapítani.

felső részében (8V); pettegetéssel vagyon ki-hányva 'kiütése van' (8W); pina (8X); **pörsenlés** (8Y); Pulzusnak igen nagy reszketése (8Z); Pulzusnak meg-lankadása (8Zs); rosta formu tsont (8AA); Sarkantyú ér (8ÁÁ); seb ajka (BB); Seb meg-avasult (8CC); spongyások a csontok (8CsCs); szája circulusa (8DD); szár-csont fiókja (8DzDz); szél-erek 'nyirokerek' (DzsDzs); szem avagy kölkök fogak (EE); szem külső kupája (ÉÉ); szivató tsont (8FF); szivó erek (8GG); sziv reszketése (8GyGy); térd kaláts (8HH); torok 'méhszáj' (8II); üres ér (8ÍÍ); vesztég 'nyugalomban' kell tartani (8JJ).

A sebészek és a háború

A sebészek munkájára nagy hatással voltak a háborúk. Ezekben sok tapasztalatot szereztek a chirurgoik. Valószínűleg Miskóltzy Ferenc is a katonaságnál szerezhett sok tapasztalatot. Ezt bizonyítja munkájában az ezredkórház patikájának leírása (14a).

„...a Hurgusnak az ő Praxisához kívántatik, hogy légyen egy alkalmas *SZELENTZÉJE*, amely-is illendő *Instrumentumokkal* légyen tellyes, úgymint: „*Olló, Tetém-szedő, Spótt, Lék-mérő, Tolóvas, által-húzó Tű, Akasztaló-tséve, különb külömb-féle akasztaló Tű, Borotva, Lantzétta, vagy Ér-vágó vas, Kis reszelő, flastrommal és Ungventummal* ruha tépésekkel, s vér-állító szerszámmal légyen elkészítve.

Másodsor szükséges *Trepánium, Elevatorium, Separatorium, Helyes fogó és Reszelő. Harmadsor*: Nyelvemelő 's szájhoz való *Sráff, Fetskendő, torokhoz való Drót, Kalánotska, a leesett nyak-tsapnak fel-emelésére, külömb külömb-féle Fog-vonók, Pelikán és Ketskeláb; Fogó és Likasztó, a' nyakon-való Setaceumhoz hoszszú sinór, Húzó-tű, Fetskendő és Tsévék, a megsebesedett mellhez, hasonlóképpen a' megrekedett sebhöz, az aszszony méhéhez és vég-bélhez való, Sráfok, kiket Tükörnek-is hívnek, nagy és kitsiny lapos Fogó, külömbféle hús-metsző Kések, Tsont-fűrész, 2 Lapos vassal, külömbféle süitővasak; amellyek rész-szerént 'a tagnak el-metszéséhet' s 'a vér-állításához, és egyebekre is szükségesek.*

Negyedszer: *Fitzamodásokhoz vagy tsonttörésekhez való sráffos Instrumentum, sindenből készített külömb-külömbféle Deszkátskák, Pléh vagy papirosból készítettettek, hogy azzal a megtörött tsontok béköthessék, és Ládátska, mellben a' törött láb-szár tétessek, karhoz való Sindel, Vánkosok, Fáslik és egyéb ezekhez hasonlók.* (361–353) (Simon Katalin 2013:8.)

Miskóltzy érdeme

Miskóltzy munkájának nagy része németből való fordítás, de az anatómiai nevek többségét latinul írja (nyilván a forrásában is így volt), vagy megadja a latin mellett olykor a saját maga alkotta magyar megfelelőt is, amely hol találó, hol elég gyenge, mesterkelt, és nem is mindig felel meg a valóságnak. Nagyon gyakran körülírást alkalmaz. Van azonban néhány orvosi kifejezés, amelyik nála fordul elő először (például: aranyér, fásli, kéz bokája, lepra, paraszta, pörsenés, vakbél stb.). Miskóltzy érdeme az, hogy „pártját fogta a megrekedt, lenézett magyar nyelvnek, melyen a tudósok még mindig nem akartak beszélni – megmutatta vele a kétkedőknek, hogy ez a nyelv alkalmas mindenre [...], alkalmas a komoly tudományokra” (4a).

IRODALOM

1. Dr. Ács Géza *A magyarországi sérültellátás és a magyar Traumatológiai Társaság története* 2016.
2. Brencsán János *Orvosi szótár* Budapest, Medicina Könyvkiadó 2006.
3. Fekete Károly *A magyar traumatológia rövid története* A Debreceni Egyetem ÁOK Traumatológiai és Kézsebészeti Tanszék Közleményei 2016:161–71:161(a).
4. Fekete Lajos *Miskóltzy Ferencz irodalmi munkássága* Gyógyászat XIV/45. 1874. november 7. 655–8:657(a).
5. Kapronczay Károly *Magyar orvoséletrajzi lexikon*. Mundusz Kiadó, Budapest 2004. <https://kereso.startlap.hu/index.php?q=magyar-orvoséletrajzi-lexikon>. Letöltés: 2020. január 19. 1085(a).
6. Korbuly György *A magyar egészségvédelem felé* In: Domanovszky Sándor szerk.: *Magyar művelődéstörténet*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. 1939–1942. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Domanovszky-domanovszky-magyar-muvelodestortenet-1/negyedik-kotet-barokk-es-felvilagosodas-1007/korbuly-gyorgy-az-allami-egeszsegvedelem-fele-12E9/:a> Letöltés ideje: 2020. január 20.
7. Magyary-Kossa Gyula *Magyar orvosi emlékek, IV. kötet* Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest 1940:413(a), 125(b).
8. Miskóltzy Ferencz *Manuale chirurgicum, avagy chirurgiai utitárs* Győr, Streibig János Gergely 1742:XI–XII (a), 2–3(á), 225(b), 234(c), 253(cs), 247(d), 406(dz), 254(dzs), 128(e), 79(é), 75(f), 76(g), XI–XII(gy), 104(h), 116(i), 226(i), 120(j), 92(k), 32(l), 345(ly), 229(m), 250(n), 99(ny), 39(o), 3(ó), 309(ö), 11(ő), 66(p), 326(q), 342(r), 344(s), 412(sz), 40(t), 70(ty), 356(u), 122(ú), 234(ü), 93(ű), 129(v), 55(w), 254(x), 232(y), 124(z), 106(zs), 66(aa), 63(áa), 345(bb), 25(cc), 233(cscs), 10(dd), 13(dzdz), 9(dzsdzs), 9(ee), 9(éé), 239(ff), 55(gg), 33(gygy), 55(hh), 108(ii), 119(iii), 91(jj), 87(kk), 95(ll), 93(lyly), 286(mm), 334(nn), 357(nyny), 108(oo), 33(óó), 120(öö), 100(óó), 197(pp), 206(bqq), 37(rr), 272(ss), 186(sssz), 132(tt), 329(tyty), 14(uu), 17(úú), 12(üü), 26(úú), 184(vv), 176(ww), 174(xx), 154(yy), XXV(2), 319(zs), 305(A), 38(Á), 120(B), 220(C), 36(Cs), 4(Dz), 65(Dzs), 15(E), 240(É), 88(F), XXXI(G), 206(Gy), 50(H), 285(I), 12(Í), 33(J), 320(K), 31(L), 44(Ly), 256(M), XXXI(N), 289(Ny), 33(O), 42(Ó), 266(Ö), 35(Ő), 254(P), 200(Q), 41(R), 60(S), 202(Sz), 236(T), 13(Ty), 182–183(U), 63(Ü), 62(Ú), 41(Ű), 37(V), 252(W), 236(X), XXVI(Y), 1594(ZZ), 159(ZsZs)), 51(AA), 347(ÁÁ), 141(BB), 189(CC), 7(CsCs), 27(DD), 25(DzDz), 15(DzsDzs), 15(EE), 28(ÉÉ), 226(FF), 40(GG), 253(GyGy), 292(HH), 73(II), 37(ÍÍ), 324(JJ).
9. Pápai Páriz Ferencz *Dictionarium Latino–Hungaricum* Pozsony, Landerer–Hochmeister 1801:(a), (b).
10. Petz Aladár *Győr szabad királyi város Szentháromság kórházának múltja és jelene 1749–1928* Győr, Győr Egyházmegyei Alap Nyomda Műintézete 1929:24(a), 58(b).
11. Ralovich Béla *Semmelweis megfigyelésének visszatükröződése a hazai orvosi szakirodalomban* Orvosi Hetilap 2016/157. évf. 9. szám: 357–9:357(a).
12. Simon Katalin *Sebészet és sebészek Magyarországon* Budapest, Semmelweis Kiadó 2011:59(a, b), 7, 15(c, cs), 13(d).
13. Sztatky Márta *Minden orvosságot csak ebből kérésért. Szemelvények a XVI–XVII. századi orvostudományokról* Budapest, 1983.
14. Takáts László *A Rákóczi szabadságharc egészségügye. A hadsereg-egészségügy szervezése az 1809-es magyar nemesi felkelésben*. Honvéderős XVI. évf. (1964) 2. sz. 163–84. (klny. 1–21.): 14(a).
15. TESz. = Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Budapest, Akadémiai Kiadó 1967–1976:(a), (b), (c), (d), (e), (é), (f), (g).